

el-Hikemu'l-Atâiyye'de İcâz Sanatı

Laconic Art In al-Hikam al-Ata'iyya

Bünyamin ORTA

Öğr. Gör., Bingöl Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belağati Anabilim Dalı
Lecturer, Bingol University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Arabic Language and
Rhetoric

Bingol/TÜRKİYE

bnymnorta@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4216-1748

DOI: 10.34085/buifd.1059017

Öz

Arap dili ve belagatinin tefsir başta olmak üzere birçok ilim dalıyla sıkı bir ilişkisi vardır. Bu ilişkinin boyutu çeşitli ilim dallarına ait birçok eserde fark edilmektedir. Bunlardan biri de tasavvuf ilminin önemli yapıtlarından biri olan İbn Atâullah el-İskenderî'nin *el-Hikemu'l-Atâiyye* adlı eseridir. Müellifin, söz konusu eseriyle tasavvuf mirasına katkı sunduğu bir gerçektir. Bununla birlikte o, belagat ilmine dair sanatları yerinde kullanarak belagat ve tasavvuf buluşmasına da ev sahipliği yapmıştır. Ana gayesi kişinin olgun bir Müslüman olmasına katkı sağlamak olan eser, sadece içerik olarak değil dil ve belagatiyle de muhatabını etkilemeyi başarmıştır. Bu bağlamda belagatin sanat ve tekniklerini, ana gayesinin hizmetine sunmuştur. Belagat sanatlarını yerinde kullanan müellif, özellikle *icâz* sanatına çokça başvurmuştur. Bu bağlamda eseri, *icâz türüne örnek bir yapıt* olarak tanımlamak mümkündür. Ancak şerh başta olmak üzere birçok çalışmaya konu olan eserin *edebî ve belagî* yönü, yazıya dökülmekte yetersiz kalmıştır. Tasavvufta olduğu gibi dil ve edebiyattaki başarısının da kayda geçilmesi adına bu çalışmada ilgili eserin edebî, belagî ve özellikle *icâz* yönü örneklerle incelenmesi hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belağati, Tasavvuf, İbn Atâullah el-İskenderî, *el-Hikemu'l-Atâiyye*, İcâz.

Abstract

There is a close relationship between the Arabic language and rhetoric and several scientific branches, especially the tafsir. The extent of this relationship could be noticed in several works in various branches of science. One of these is the oeuvre of Ibn Ata Allah al-Iskandari called al-Hikam al-Ata'iyya, one of the important Sufi works. It is a fact that the author contributed to the Sufi heritage with this work. Furthermore, the work combined rhetoric and mysticism by employing the art of rhetoric adequately. The work, the main objective of which was to contribute to the maturation of Muslims, impressed the readers not only with the content but also with language and rhetoric. Thus, the author employed the arts and techniques of rhetoric to serve this main objective. The author perused the art of rhetoric adequately, especially the laconic art. Thus, the work could be described as an exemplary work of the laconic genre. However, the rhetorical and literary aspect of the work, which has been investigated in several studies, especially the commentary, has remained barren in writing. In order to record its success in language and literature, as in Sufism, in this study, it is aimed to examine the rhetorical and especially the ijaz aspect of the relevant work with examples.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Sufism, Ibn Ata Allah al-Iskandar, al-Hikam al-Ata'yya, Laconic art.

Giriş

Hikmetli sözler, ilk insanla birlikte hep var olmuştur. Dolayısıyla hikmetli sözlerin dil ve edebiyatla olan ilişkisi kadim bir geçmişe sahiptir. İslamiyet'le birlikte daha çok tasavvuf ilmi içerisinde yer edinen hikmetli sözlerin edebiyatla olan bu ilişkisi artarak devam etmiştir. Nitekim farklı isimlerle tanınan ilk dönem sûfîler, aynı zamanda Arap dili ve edebiyatının da önemli simalarındandı. Zira sözleri, gönülleri cezbeden bir niteliğe sahipti.¹ Özellikle Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerifler ezberleyip onlarla işgal ettikleri için dilleri de gönülleri gibi zarifti. Böylece kendilerinden güzel ve edebî pek çok hikmet sadır olmuş ve onlardan tevarüs edilen bu hikmetler kuşaktan kuşağa aktarılmıştır.

Tasavvuf ve belagatin merkezinde muhatabın gönül ve psikolojik dünyası yer almaktadır. Dolayısıyla söz konusu unsurlar, tasavvufla belagat ilişkisinin mihenk taşı oluşturur. Kelime ve cümleler, muhatabını etkilemek için uygun manalara, manalar da hedeflenen noktaya ulaşması için uygun ve etkileyici sözcüklere ihtiyaç duyar. Bu anlamda tasavvuf ve hikmetli sözlerin dil ve edebiyatla sıkı bir ilişkisi vardır. Bu ilişkinin somut bir örneği olarak İbn Atâullah el-İskenderî'nin *el-Hikemu'l-Atâiyye* adlı eseri verilebilir.

İbn Atâullah'ı, *Hikem* eseri bağlamında "كَلِمًا اتَّسَعَتْ الرُّؤْيَةُ، ضَاغَتْ الْعِبَارَةُ." "*Fikir ve düşünce geliştikçe ifadeler kısılır.*"² formatına uygun bir şekilde tanımlamak mümkündür. Başarılı bir belagat ve özellikle îcâz sanatı örneği sergileyen eser, bu anlamda pek çok takdir ve geri dönüt olsa da kâğıt üstünde bu ilgiliyi yeterince görmemiştir. Nitekim en belirgin edebî özelliği îcâz olan eser, *kimi zaman sükkût, nutuktan daha çok şey ifade eder* ilkesini benimseyerek özellikle şerh başta olmak üzere çeşitli çalışmalarla birçok kitlenin yoğun ilgisini çekmeyi başarmıştır. Bu noktadan hareketle eserin îcâz yönü çalışmanın ana hedefi olarak seçilmiştir.

Eseri, dil ve edebiyat açısından ele alan birtakım çalışmalar mevcuttur.³ Ancak bunlar, eserin îcâz boyutunu yeterince ele almamıştır. Bu çalışmada ise eserin îcâz boyutu örneklerle birlikte

¹ Bk. Zekî Mubârek, *et-Tasavvufu'l-İslâmî fi'l-edeb ve'l-ahlâk*, (Kahire: Muessesetu Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Sekâfe, 2012), 69-71; Muhammed Abdulmun'im Hafâcî, *el-Edeb fi't-turâsi's-sûfi*, (Kahire: Mektebetu Garîb, ts.), 70-71.

² Muhammed b. Abdilcebâr b. el-Hasen en-Nifferî, *el-Mevâkıf*, (Kahire: Mektebetu'l-Mutenebbî, ts.), 51.

³ *Hikem* eserini dil ve edebiyat açısından ele alan bazı çalışmalar şunlardır:

- i. Muhammed Ebu'l-'Ulâ Ebu'l-'Ulâ el-Hamzavî, "es-Sûretu'l-beyâniyye fi'l-Hikemi'l-Atâiyye", *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb, Cami'atu Tantana, Kulliyetu'l-Âdâb*, 1/27, (Ocak 2014), 51-109. Bu çalışmada *Hikem*'deki teşbih, istiare ve kinaye gibi beyan sanatları ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Çalışmada *Hikem*'i benzer eserlerden ayrıcalıklı kılan ve onu haklı bir şöhrete erıştiren etkenlerden bahsedilirken ilk sıralarda îcâz sanatı gösterilmiş ve buna dair kısa bir açıklamaya yer verilmiştir. Bk. Muhammed Ebu'l-'Ulâ Ebu'l-'Ulâ el-Hamzavî, "es-Sûretu'l-beyâniyye fi'l-Hikemi'l-Atâiyye", *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb, Cami'atu Tantana, Kulliyetu'l-Âdâb*, 1/27, (Ocak 2014), 61.
- ii. Muhammed Mahmud İsa el-Mehâsne, *et-Temâsuku'n-nassî fi binyeti'l-Hikemi'l-Atâiyye es-Sekenderî*, (Ürdün: Câmiatu Âli'l-Beyt, Kulliyetu'l-Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye, Kısmu'l-Luğati'l-Arabiyye, Yüksek Lisans Tezi, ts.) Said Cebir Ebû Hıdır danışmanlığında hazırlanan bu çalışmada, *Hikem*'deki ifade yapıları merkeze alınarak kelime ve cümle yapıları çeşitli yönleriyle incelenmiştir. Bu bağlamda çalışmada yer verilen hazif başlığının îcâz sanatıyla bir ilişkisi vardır. Ancak bu ilişkiye dikkat çekilmemiştir. Bunun yanında îcâzın kısar türüne ve konuyla ilgili diğer tamamlayıcı unsurlara değinilmemiştir.
- iii. Sultan Şimşek, "Arap Edebiyatında Hikmet Türüne Bir Örnek Olarak Hikem-i 'Atâiyye ve Edebî Özellikleri", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 31, (Eylül 2017), 275-295. Şimşek, çalışmasının amacını şöyle dile getirmiştir: "*Eserin edebî özelliklerini tespit ederek hikmet türünde bir eserin edebiyata sunduğu katkıya ve zenginliğe değinmek ve bu özelliklerin*

ele alınacaktır. Ancak çalışmanın ana konusuna geçmeden önce İbn Atâullah'ın kısa bir terceme-i hali verildikten sonra, *el-Hikemü'l-Atâiyye* eserinin tanıtımından ve edebî yönünden bahsedilecektir.

1. İbn Atâullah el-İskenderî

Şâzeliyye tarikatının öncü simalarından olan İbn Atâullah el-İskenderî'nin tam adı Ebu'l-Abbâs (Ebu'l-Fazl) Tâcuddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. 'Atâillâh eş-Şâzelî el-İskenderî'dir. Mısır'ın İskenderiye şehrinde doğan İbn Atâullah, 709/1309'da Kâhire'deki Medrese-i Mansûriyye'de vefat ederek Karâfe mezarlığına defnedilmiştir.⁴

Çok yönlü bir âlim olan İbn Atâullah, daha çok tasavvuf ilminde tebarüz etmiştir. Yetiştği ortamın etkisiyle tasavvuf karşıtı olarak yetişmiş olmasına rağmen sonradan tanıştığı hocası Ebu'l-Abbâs el-Mursî (öl. 685/1287) vasıtasıyla tasavvufu benimsemiştir. Hatta İbn Atâullah, hocası Mursî'nin vefatından sonra onun tedris ve irşat faaliyetlerini devam ettirmiştir. Böylece kurucusu kabul edilen Ebu'l-Hasen eş-Şâzelî (öl. 656/1258) ve talebesi Mursî'den sonra Şâzeliyye tarikatının en önemli üçüncü siması olmuştur. Şâzelî ve Mursî, geride yazılı bir eser bırakmazken İbn Atâullah, kendi fikir ve düşüncelerinin yanında onların tarikat geleneğine dair öğretilerini de kaleme alarak Şâzeliyye tarikatının sistemleşmesinde başrol oynamıştır.⁵

Birçok hocadan istifade eden ve birçok talebenin de kendisinden istifade etmesine aracı olan İbn Atâullah, *Letâifu'l-minen*, *et-Tenvîr*, ve *Tâcu'l-' arûs* gibi tasavvuf ağırlıklı birçok eser ortaya koymuştur.⁶

anlaşılmasının metni doğru anlamak bakımından önemine vurgu yapmaktadır." Çalışmada eserin edebî yönü genel bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. İcâz sanatına dair vurgulara ancak satır aralarında rastlamak mümkündür. Bk. Sultan Şimşek, "Arap Edebiyatında Hikmet Türüne Bir Örnek Olarak Hikem-i 'Atâiyye ve Edebî Özellikleri", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 31, (Eylül 2017), 276-277, 285.

- iv. Revvâdî İbrahim, "Suverun min tanzîfi'l-belâga fi'l-Hikemi'l-Atâiyye", *Makâmat li'd-Dirâsâti'l-Lisâniyye ve'l-Edebiyye ve'n-Nakdiyye*, 1/2, (Aralık 2017), 1-9. İlgili çalışmada *Hikem'*deki mecaz-ı aklî, istiare ve iltifât gibi belagat sanatları ele alınmıştır.
- v. Fehd Dirhem Muhammed el-Gânimî, "Âliyyatu'l-hitâbi'l-hicâcî fi'l-Hikemi'l-Atâiyye li İbni Atâillah", *Mecelletu'l-Bâhisi'l-Câmi'î li'l-'Ulûmi'l-İnsaniyye*, 36/1, (2018), 1-28. Zikredilen çalışmada ise *Hikem'*in dil ve üslup yapısı ikna olgusu bağlamında ele alınmıştır. Müridi etkileme ve ikna etme yolunda takip edilen dilsel ve edebî yöntemler incelenmiştir.
- vi. Ayrıca içeriğine ulaşamayan diğer bazı çalışmalar da mevcuttur. Bk. Dâru'l-Manzûme, <https://search.mandumah.com/Record/1138702>, (Erişim 21 Şubat 2022).

⁴ Bk. Ebû Nasr Tâcuddîn Abdulvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kubrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tenâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulvî, (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabîyye, ts.), 9/23; Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *ed-Dureru'l-kâmine fi a'yâni'l-mietî's-sâmine*, (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1414/1993), 1/273; Ebû Gays Muhammed Hayruddîn b. Mahmud b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lâm Kâmûsu terâcîmi li eşherî'r-ricâli ve'n-nisâi mine'l-Arabi ve'l-musta'ribîne ve'l-musteşrikîn*, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 1/221-222; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-muelliifin*, (Beyrut: Muessesetu'r-risâle, 1414/1993), 1/275; Mustafa Kara, "İbn Atâullah el-İskenderî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 1999), 19/337.

⁵ Bk. Zeynuddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcîl'ârifîn b. Nûreddîn Alî el-Munâvî el-Haddâdî, *el-Kevâkibu'd-durriyye fi terâcîmi's-sâdeti's-sûfiyye*, thk. Abdulhamîd Sâlih Himdân, (y.y.: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.), 3/5-6; İbn Atâullah el-İskenderî, *Letâifu'l-minen fi menâkibi's-şeyh Ebi'l-Abbâs el-Mursî ve şeyhihi's-Şâzelî Ebi'l-Hasen*, (y.y.: Mektebetu'l-Kahire, 1420/2004), 74; Kara, "İbn Atâullah el-İskenderî" 19/337.

⁶ İbn Atâullah'ın hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Ebû Muhammed Affuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Suleymân el-Yâfiî el-Yemenî, *Mirâtu'l-cenân ve 'ibretu'l-yakzân fi marîfeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zemân*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1997), 4/185-186; Subkî, *Tabakât*, 9/23-24; Ebu'l-Vefâ (Ebû İshâk) Burhânuddîn (İbn Ferhûn) İbrâhîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî, *ed-Dibâcu'l-muzheb fi marîfeti ulemâi'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr, (Kahire: Dâru't-Turâs, ts.), 2/242-243; Askalânî, *ed-Durer*, 1/273-275; Munâvî, *el-Kevâkib*, 3/5-7; Ebû Ali el-Hasen b.

2. el-Hikemu'l-Atâiyye

İlahi aşk ve rızanın seyr-i sülûkünde müritlerin eşsiz ve vazgeçilmez bir rehberi olan *el-Hikemu'l-Atâiyye*, İbn Atâullah'ın en önemli ve en meşhur eseridir. Tam adı *el-Hikemu'l-Atâiyye 'alâ lisâni ehli't-tarîka* şeklinde olan⁷ eser, müellifle özdeşleşerek biri zikredildiğinde diğeri hatırlanır olmuştur. Nitekim müellif, Şâzelî müntesipler arasında haklı bir şöhrete erişerek *Sâhibu'l-Hikem* diye tanınmıştır.⁸

Eser, tasavvufun değişik konularını başlık ve bölümlere ayırmadan genellikle küçük paragraflar halinde öz bir şekilde ele alarak yaklaşık olarak 264 hikmetli sözden oluşmaktadır. Ancak müellifin dostlarına yazdığı bazı mektup ve münacatlarla birlikte toplam da bu sayı 300'e kadar çıkmaktadır.⁹ Eserde, tasavvuf ilmine dair öğretiler öz bir şekilde sunulurken temel kaynak Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerif olmuştur. Ancak eser, ilgililer tarafından çok beğenilmiş ve takdir edilmiş olmalı ki hakkında mutedil ve biraz da müfrit sayılabilecek övgü dolu sözler sarf edilmiştir. Nitekim müellif, eseri hocası Mursî'ye arz edince: “*Evladım bu kitapçıkta İhyâ'nın¹⁰ içeriğine, hatta fazlasına yer vermişsin!*” şeklinde bir övgüyle karşılaşmıştır.¹¹ Fakat kimileri, bu övgülerin dozajını artırarak “*Namazda Kuran dışında bir şeyin okunması caiz olsaydı İbn Ataullah'ın Hikem'i okunurdu.*” şeklinde ifadeler kullanmıştır.¹² Ancak eserin bu kadar övgü alması ve ilgi odağı hâline gelmesi, yeni bir içeriğe sahip olmasından değildir. Nitekim o döneme kadar tasavvuf ilminin temelleri atılmıştı. Onu değerli kılan asıl etken, tasavvuf mirasını güzel bir şekilde sunmasıdır. Diğer bir ifadeyle, tasavvufla Arap dili ve belagatini kaynaştırarak uygun bir dil ve üslupla okuyucularını etkilemesidir. Bir nesir türü olmasına rağmen adeta bir şiir etkisi yaratmasıdır. Kendinden önceki tasavvuf öğretilerini, kısa, öz ve edebî bir şekilde ortaya koymasıdır. Nitekim eseri inceleyenlerin çoğu, bu veciz eserin sırlarına tam anlamıyla vakıf olmanın mümkün olamayacağını ve yapılacak her bir incelemenin yeni sırları keşfedeceğini dile getirerek beğeni ve takdirlerini sunmaktan, onun saklı hazineleri karşısında aciziyet ve kifayetsizliklerini dile getirmekten geri durmamıştır.¹³

Muhammed b. Kasım el-Kûhin el-Fâsî el-Megribî, *Tabakâtu's-Şâzelîyeti'l-kubrâ el-musemmâ Câmî'u'l-kerâmâti'l-kubrâ fi tabakâti's-sâdeti's-Şâzelîyye*, (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005), 94-96; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetu'l-ârifin Esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1951), 1/103; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/221-222; Kara, “İbn Atâullah el-İskenderî”, 19/337.

⁷ Bağdâdî, *Hedîyyetu'l-ârifin*, 1/103.

⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Abdillâh en-Nefzî er-Rundî, *Gaysu'l-mevâhibi'l-aliyye Şerhu'l-Hikemi'l-Atâiyye*, thk. Muhammed Abdulmaksûd Heykel, “Dirâse”, (Kahire: Merkezu'l-ehrâm li't-tercemeti ve'n-neşr, 1408/1988), 40.

⁹ Bk. Kara, “el-Hikemü'l-Atâiyye”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 1998), 27/502; Rundî, *Gaysu'l-mevâhibi'l-aliyye*, “Dirâse”, 36; Ebû Muhammed Abdulmecîd b. İbrâhîm eş-Şernûbî el-Ezherî, *Şerhu'l-Hikemi'l-Atâiyye*, (Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn kesîr, 1410/1989), 14.

¹⁰ Mursî, söz konusu *İhyâ* eserinin kime ait olduğunu belirtmemiştir. Ancak tasavvuf ehli başta olmak üzere İslam dünyasında haklı bir şöhret erişmesi ve *Hikem* ile aynı içeriğe sahip olması itibariyle Gazâlî'nin *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* eserinin kastedildiği kuvvetle muhtemeldir.

¹¹ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn*, (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 1/675.

¹² Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî (İbn Acîbe) el-Hasenî eş-Şâzelî, *İkâzu'l-himem fi şerhi'l-Hikem*, (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1404/1983), 15, 16; Muhammed Said Ramazan el-Bûtî, *el-Hikemu'l-Atâiyye Şerh ve Tahlîl*, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1424/2003), 1/8.

¹³ Mubârek, *et-Tasavvufu'l-İslâmî*, 132.

Eser hakkında yapılan birçok yazılı çalışmanın yanında üzerinde gerek kişisel gerek toplu halde birçok ders de icra edilmiştir. Nitekim başta Ezher'deki hocalar tarafından olmak üzere¹⁴ farklı birçok yer ve zaman diliminde toplu ders halkaları kurulmuştur. Hatta kimi şarihler, şerh çalışmalarını ders halkaları icra ederek yazıya dökmüştür.¹⁵

Eserin, yüze yakın şerhi mevcuttur. Hatta Zerrûk (öl. 899/1493-94), farklı nedenlerle ve farklı yerlerde esere 17 şerh yazmıştır.¹⁶ Şerh çalışmaları yanında nazım, tasnif, başlıklandırma ve tercüme gibi birçok çalışma yapılmıştır. Ayrıca ilk defa Ali Urî Efendi (öl. 1887) tarafından Türkçeye çevrilip şerh edilmiştir (İÜ Ktp., TY, nr. 849).¹⁷

3. el-Hikemü'l-Atâiyye'nin Edebî Yönü

Nesir edebiyatının en etkileyici ve dikkat çekici örneklerinden birisi de *hikem* türü yapıtlardır. Bunun temel nedeni özenle seçilen hikmetli sözlerin, veciz olup derin tecrübe ve uzmanlık gerektiren bir hüviyette olmasıdır. Ancak insanın ruhuna dokunan bu sözler daha çok tasavvuf ehli tarafından benimsenmiştir. Nitekim tasavvufun rûhî derinlikleri daha çok hikmetli sözlerde tebarüz etmiştir.

Mana ve duyguları, uygun lafızlarla ifade etmek ve etkili bir üslupla muhataba sunmak son derece önemlidir. Zira sözler, gönüllerin köprüsüdür. İbn Atâullah'ın *Hikem* eseri de gönüllere giden bu yolda en sağlam köprülerdendir. Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerden esinlenerek hazırlanan eser, edebî ve belagî sanatlarla donatılarak müridin gölüne nüfuz etmiş ve ona doyulmaz bir haz vermiştir. Tasavvufa dair kavram ve rumuzlar kullanması, doğal, akıcı, zorlama ve yapmacıktan uzak; edebî olması, okuyucuları eser üzerinde daha çok tefekkür etmeye sevk etmiştir. Özellikle özlü ifadelerden oluşması, yapılan her okumanın yeni bir çıkarım ve mananın gün yüzüne çıkmasına katkı sağlamıştır. Dilin bütün zenginliklerini kullanarak tekdüzelikten uzak, her makama uygun bir dil ve üslup seçmiştir. Başta tasavvuf olmak üzere felsefe, fıkıh ve akaide dair bilgilere yer verirken alan ve konunun değişmesiyle üslup değişikliğine gitmiştir.¹⁸

Ana gayesi, muhatabın ruh dünyasına girerek onun olgun bir Müslüman olmasına katkı sağlamak olan eser; sadece içerik olarak değil, seçtiği kelimeler, kullandığı dil ve üslupla bu gayeye hizmet etmiştir. Bu bağlamda nasihat dilinde doğrudan muhatabı dikkate alan ifadeleri ön plana çıkarmış ve muhatabın psikolojik durumuna göre hareket etmiştir. Zira babanın oğula, hocanın öğrenciye, müridin müride doğrudan hitabı, aradaki sıkı bağ; muhabbet ve samimiyetten kaynaklanır. Hz. Lokman'ın oğluna يَا بُنَيَّ "Yavrucuğum!"¹⁹ şeklinde seslenerek doğrudan hitap kalıplarını kullanması bu sıcaklık ve samimiyetten kaynaklanır. Bu bağlamda uygun bir ortamda doğrudan hitap dilini tercih etmek isabetli bir yöntemdir. Zikredilecek örneklerde olduğu gibi eserde bu üsluba çokça başvurulmuştur:

¹⁴ Rundî, *Gaysu'l-mevâhibi'l-aliyye*, "Dirâse", 40; Mubârek, *et-Tasavvufu'l-İslâmî*, 131.

¹⁵ Bûtî, esere dair beş ciltlik bir şerh yazmıştır. Bu hikâyenin de 1974 yılından itibaren farklı camilerde olmak üzere icra edilen birden çok derslerle başladığını ifade etmektedir. Bk. Bûtî, *el-Hikemü'l-Atâiyye Şerh ve Tahlîl*, 1/7.

¹⁶ Zerrûk, ilk şerhinin çalındığı ifade etmektedir. Bk. Ahmed Zerrûk, *Şerhu Hikemi İbni Atâillâh*, thk. Abdulhalim Mahmûd, (Kahire: Dâru's-Şa'b, 1405/1985), 18.

¹⁷ Kara, "el-Hikemü'l-Atâiyye", 27/502-503.

¹⁸ Hafâcî, *el-Edeb*, 88.

¹⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı (Erişim 22 Şubat 2022), Lokmân 31/13.

إِذَا أَرَدْتَ أَنْ تَعْرِفَ قَدْرَكَ عِنْدَهُ، فَانظُرْ فِيمَاذَا يُعْتِمِدُكَ.

“Allah indindeki kadrini bilmek istersen seni nerede istihdam ettiğine bak.”²⁰

لَا تُطَالِبُ رَبَّكَ بِتَأَخُّرِ مَطْلَبِكَ، وَلَكِنْ طَالِبِ نَفْسِكَ بِتَأَخُّرِ أَدَبِكَ.

“Talebinin gecikmesiyle Rabb’ini sorgulama, aksine geciken edebinden dolayı nefsini sorgula.”²¹

Tasavvuf ve hikmet sahasında hitap üslubu, etkili bir yöntemdir. Çünkü nasihat eden kimse ile muhatap arasında müşit-mürit ilişkisi olduğu için nasihat eden saygın bir konumdadır. Dolayısıyla muhatap, tüm benliğiyle söz sahibine teslim olmaktadır. Bu durumda doğrudan muhatapı hedef alan ifadeler kullanmak yerindedir. Özellikle muhatapın terbiye ve arınma konumunda olması, bu üslubun seçiminde etkili olmaktadır. Ancak söz konusu hikmetlerde olduğu gibi (طَالِبٌ، لَا تُطَالِبُ، فَانظُرْ) kullanılan emir ve nehiy kalıpları zorunluluk değil öğüt ve irşat anlamındadır. Fakat tasavvuf ve seyr-i sülûk perspektifiyle meseleye yaklaşıldığında bir zorunluluktan bahsedilebilir. Zira *insan-ı kâmil* olma yolundaki bir mürit, müşidin tavsiyelerine uymak zorundadır. Bunun yanında müellif, kimi zaman da muhatabına; العَاقِلُ، العَاقِلُ “akıllı”, “gafil”, “cahil”, “zahitler”, “müride yakışmaz” ve “mütevazı değildir” şeklinde dolaylı yollarla hitap etmektedir. Bu üslup da şüphesiz etkili bir yöntemdir. Zira olumlu ve olumsuz içerikli kavram ve ifadeler kullanılarak müridin dikkatli olması ve ona göre hareket etmesi gerektiği mesajı verilmiştir. Bu metotla eserde kalıcı bir müşit-mürit ilişkisinden ve iletişiminden bahsedilebilir. Ayrıca söz konusu üslup değişikliğiyle dinleyicinin dağılabilecek zihni diri ve canlı tutulmuş, müşit-mürit arasında kurulan samimi ve sıkı bağ koparılmadan nasihat iletileri devam etmiştir.

Müellif, bazen de muhataba istifham üslubuyla iletiler aktarmaktadır. Bu manada eserde şaşkınlık, soru edat ve ifadelerine çokça rastlanmaktadır. Özellikle tevhid konusunda bu üslup sıkça kullanılmıştır. Müellifin “كَيْفَ” “Nasıl!” diyerek şaşkınlığını ifade ettiği birçok hikmet bulunmaktadır. Uzun bir pasajdan oluşan bu hikmetlerden bir tanesinin giriş cümleleri şöyledir:

كَيْفَ يُتَصَوَّرُ أَنْ يَحْجُبَهُ شَيْءٌ وَهُوَ الَّذِي أَظْهَرَ كُلَّ شَيْءٍ؟
كَيْفَ يُتَصَوَّرُ أَنْ يَحْجُبَهُ شَيْءٌ وَهُوَ الَّذِي ظَهَرَ بِكُلِّ شَيْءٍ؟
كَيْفَ يُتَصَوَّرُ أَنْ يَحْجُبَهُ شَيْءٌ وَهُوَ الَّذِي ظَهَرَ فِي كُلِّ شَيْءٍ...؟

“Her şeyi aşikâr eden yalnız Allah olduğu hâlde herhangi bir şeyin onu perdelemesi nasıl tasavvur edilebilir?”

“Her şeyle aşikâr olan yalnız Allah olduğu hâlde herhangi bir şeyin onu perdelemesi nasıl tasavvur edilebilir?”

“Her şeyde aşikâr olan yalnız Allah olduğu hâlde herhangi bir şeyin onu perdelemesi nasıl tasavvur edilebilir...?”²²

Yüce Allah’ı hakkıyla bilen ve her an onun zikriyle meşgul olan arifler için onun varlığı çok açıktır. Her varlık, onun varlığına delildir. Dolayısıyla bu zatların indinde yüce Allah’ın

²⁰ İbn Atâullah el-İskenderî, *el-Hikemu'l-Atâiyye ve'l-munâcâtü'l-ilâhiyye*, thk. Hasan es-Semâhî Suveydân, (Dimaşk: Mektebetu İbni'l-Kayyim, 1418/1997), 25.

²¹ İbn Atâullah, *Hikem*, 31.

²² İbn Atâullah, *Hikem*, 13.

tanınmaması veya yanlış tanınması ve inkâr edilmesi çok garip karşılanır. Aynı durum şu ayet-i kerimde de mevcuttur:

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أََمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ...

“Siz cansız (henüz yok) iken sizi dirilten (dünyaya getiren) Allah’ı nasıl inkâr ediyorsunuz? ...”²³

İbn Atâullah da bu konuda şaşkınlığını istifaham-ı inkarî (كَيْفَ) üslubuyla dile getirerek durumu kabullenmemekte ve hiçbir şeyin, varlığı apaçık olan yüce Allah’ı perdeleyemeyeceğini vurgulamaktadır. Müellif, seçtiği üslup ile muhatabı, aklını kullanmaya, delilleri tefekkür etmeye teşvik etmekte ve tevhid konusunda çok dikkatli olması gerektiğine dikkat çekmektedir.

Kimi zaman da aktarılmak istenen soyut, derin ve kapalı manaların teşbih gibi beyan sanatlarıyla belirgin olması sağlanmıştır. Bu tür sanatların etki gücünden istifade edilerek muhataba giden yolda esere güç katılmıştır. Zira soyut olan duygu ve ilham dünyası, söz konusu sanatlarla somutlaştırıldığında gün yüzüne çıkar ve daha etkili olur.

العِبَارَاتُ قُوْتُ لِعَائِلَةِ الْمُسْتَمْعِينَ، وَلَيْسَ لَكَ إِلَّا مَا أَنْتَ لَهُ آكِلٌ.

“(Mürşitlerin) nasihatleri, dinleyicilerin (müritlerin) azığıdır. Sen onlardan ancak yiyebileceğin kadar yersin (yemelisin).”²⁴

Salih kimselerin söz ve nasihatleri azığa benzetilerek etkileyici ve güçlü bir benzetme yapılmıştır. Burada muhataba çok önemli ikazlarda bulunmaktadır. İnsan bedenini ayakta tutan gıdalar ne anlam taşıyorsa ruhu için de öğütler aynı şeyi ifade eder. Azıksız yaşanmadığı gibi öğütsüz de yaşanmaz. Söz konusu teşbihi değerli ve cazip kılan bir başka faktör de teşbihin en etkili ve en güçlü konumunda yer alan teşbih-i beliğin kullanılmasıdır. Zira teşbih edatı ve vech-i şebeh hazfedilerek sadece müşebbeh (العِبَارَاتُ) ve müşebbeh bih (قُوْتُ) diğer bir ifadeyle tarafeyn bırakılmıştır. Sadece tarafeynin getirilmesiyle nasihatlerin adeta azığın kendisi olduğu vurgulanmıştır. Devamında ise muhatabın bu azıktan ancak yiyebileceği kadar yemesi gerektiği tavsiye edilmiştir. Çünkü mürşitlerin sözleri, herkes için tükenmez bir sofradır. Ancak her insan, ihtiyacına göre bu sofradan faydalanmalıdır.

Eserde diğer sanatlarla birlikte bedî’ sanatlarına da yer verilmiştir:

رُبَّمَا أُعْطَاكَ فَمَنْعَكَ، وَرُبَّمَا مَنْعَكَ فَأَعْطَاكَ.

“Bazen vererek mahrum bırakır, bazen de mahrum bırakarak verir.”²⁵

الْعَطَاءُ مِنَ الْخَلْقِ حِرْمَانٌ، وَالْمَنْعُ مِنَ اللَّهِ إِحْسَانٌ.

“Hâlkın vergisi mahrumiyettir, Allah’ın mahrumiyeti ise ihsandır.”²⁶

مَعْصِيَةٌ أَوْرَثَتْ دُلًّا وَافْتِقَارًا، خَيْرٌ مِنْ طَاعَةٍ أَوْرَثَتْ عِزًّا وَاسْتِكْبَارًا.

“Yalvarış ve tevazu doğuran günah, büyüklük ve kibir doğuran itaatten daha hayırlıdır.”²⁷

Zikredilen hikmetler, lafzi ve manevi bedî’ sanatlarıyla çok daha etkili ve değerli bir hâle bürünmüştür. Kullanılan tıbâk, mukâbele ve seci’ gibi sanatlarla okuyucunun verilmek istenen

²³ el-Bakara 2/28.

²⁴ İbn Atâullah, *Hikem*, 45.

²⁵ İbn Atâullah, *Hikem*, 27.

²⁶ İbn Atâullah, *Hikem*, 27.

²⁷ İbn Atâullah, *Hikem*, 29.

mesaja karşı ilgili ve teyakkuz hâlinde kalınması sağlamış ve onun psikolojik dünyasına dokunulmuştur. Bu yöntemle muhatap, doğal olarak zikredilen nasihat ve öğütlerin etkisinde kalmaktadır.

Çalışmanın yapısı ve söz konusu başlığın yeterince aydınlatıldığı düşünülerek başlığa dair bu kadar örnekle yetinilecektir. İçerisinde edebî ve belagî sanatlarının kullanıldığı benzer ifadeleri çoğaltmak mümkündür. Zira müellif, eserini, zengin ve güçlü bir içerik yanında dil ve üslup olarak da edebî, akıcı ve etkili bir formata bürümek adına belagat sanatlarından çokça istifade etmiştir.

4. el-Hikemu'l-Atâiyye'nin İcâz Boyutu

Muhataba aktarılmak istenen ileti, *musâvât*, *itnâb* ve *icâz* şeklinde üç ifade türünden biriyle sağlanır. Ancak söz konusu ifade türleri, *mukteza-i hâle* göre şekillenir. Savaş, barış, aşk, sevgi ve öğüt gibi hayatın her anı, farklı bir anlam ve duyguyla kaplıdır. Duyguların tercümanı olan sözler de duygular gibi farklı farklı renklere bürünür. *Hikem* eserinde de belagat ilminin diğer sanatları yanında duruma uygun ifade türlerine çokça rastlanır. Yapısı itibariyle hikmetli sözlerde icâz sanatı ön plana çıksa da diğer sanatların da kullanıldığı görülmektedir. Zira nasihat ve öğüt makamı, zaman zaman detay ve ayrıntılara yer vermeyi de gerektirmektedir. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde eserdeki örneklerden hareketle icâz sanatı ele alınacaktır. Bunun yanında konuyla ilişkili olması itibariyle *musâvât* ve *itnâb* sanatı ve eserdeki örnekleri üzerinde de kısa kısa değerlendirmeler yapılacaktır. Ancak eseri ifade türleri bağlamında değerlendirirken şu gözle okumak daha faydalı olur:

İcâz ve itnâb sanatları, ifade türlerinin iki uç noktasını teşkil etmektedir. *Musâvât* ise bu iki sanat arasında bir pozisyonda yer almaktadır. Ancak pratikte bu hatları net bir şekilde çizmek her zaman mümkün değildir. Zira bazı sözler, tek bir ifade türü altında değerlendirilirken bazıları da farklı bakış açılarıyla birden çok ifade türüyle ilişkilendirilebilir. Söz gelimi, مَنْ كَفَرَ مِنْ كَفَرٍ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلَا نَفْسَهُمْ يَمْهَدُونَ “Kim inkâr ederse inkârı kendi aleyhine olacaktır. Dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar da kendileri için hazırlık yapmış olurlar.”²⁸ şeklindeki ayet-i kerimenin, genel ve bütüncül bir değerlendirme sonucunda *musâvât* sanatı altında zikredilmesi daha isabetli görünmektedir. Ancak ayet-i kerimenin belli ifadeleri dikkate alınarak icâz sanatı altında da zikredilmesi mümkündür. Nitekim ayet-i kerime, مَنْ ifadesiyle başlayarak erkek-kadın, genç-yaşlı; herkesi kapsamaktadır. Devamında da فَعَلَيْهِ şeklinde veciz bir ifadeyle inkâr cezasının inkâr edeni bulacağı ifade edilmiştir. عَمِلَ صَالِحًا ifadesinde de aslında عَمِلَ fiilinin mef’ûlu ve aynı zamanda صَالِحًا kelimesinin de mevsûfu olan عَمَلًا kelimesi atılarak kısaltmaya gidilmiştir. فَلَا نَفْسَهُمْ sözünde ise salih amel yapan kimsenin lehinde karşılık verileceği kısa bir ifadeyle aktarılmıştır.²⁹ Ayrıca bir söz ifade türleri bağlamında değerlendirilirken eş zamanlı olarak kullanılan diğer sözlerin veya metnin kalan bölümlerinin de göz önüne alınarak incelenmesi daha sağlıklı sonuçlar verir. Örneğin kanun metinleri, genel anlamda *musâvât* sanatı kapsamında değerlendirilir. Zira kanunlar, eksik veya fazla olmaksızın net ve belirgin olmalıdır. Ancak bazı kanun maddeleri, diğer maddelere göre daha uzun veya daha kısa olabilmektedir. Bu durumda kanun maddelerinin, ifade türleri açısından genel ve özel şeklinde

²⁸ Rûm 30/44.

²⁹ Bk. Abdurrahman Hasen Habenneke el-Meydânî, *el-Belâğatu'l-Arabiyye Ususuhâ ve 'ulûmuhâ ve funûnuhâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dımaşk: ed-Dâru'ş-Şâmile, 1416/1996), 2/23.

bir değerlendirmeye tabi tutulması mümkündür. İbn Atâullah'ın, *Hikem* eseri de bu bakış açısıyla değerlendirilmesi gerekir. Eserde genel anlamda îcâz sanatı hâkimdir. Ancak eserdeki hikmetli sözler birbiriyle kıyaslandığında bir hikmetin diğerlerine göre musâvât veya itnâb sanatı çerçevesinde değerlendirilebileceği ortaya çıkacaktır. Bununla birlikte ifade türleri değerlendirilirken teorik anlamda belli dinamikler üzerinde ittifak etmek ve buluşmak mümkün olmakla birlikte pratik anlamda bir sözün ifade türünü belirlemek göreceli olabilmektedir. Bilgi, algı ve zekâ seviyelerin farklılığına göre kimi insanların veciz diye nitelendirdiği bir söz, diğerlerine göre musâvât, kimisi için de şifreli, girift ve anlaşılmaz olabilmektedir.

4.1. Musâvât

Musâvât, seçilen kelimelerin manayı tam olarak karşılaması, mananın lafızla aynı olması, fazla veya az olmaksızın mananın lafızla, lafzın da manayla eşit düzeyde olması, maksadı insanların alışık olduğu lafız ve ifadelerle dile getirmek³⁰ şeklinde birbirine yakın ifadelerle tanımlanmıştır. Bu bağlamda şöyle bir tanım yapılabilir: Lafızların, aktarılmak istenen manaları tam bir şekilde karşılamasıdır.

Hikem eserinde musâvât sanatı için şöyle bir örnek verilebilir:

مَنْ رَأَيْتَهُ مُجِيبًا عَنْ كُلِّ مَا سُئِلَ، وَمُعَبَّرًا عَنْ كُلِّ مَا شَهِدَ، وَذَاكِرًا كُلَّ مَا عَلِمَ، فَاسْتَدِلَّ بِدَلِيلِكَ عَلَى وُجُودِ جَهَنَّمَ.

“Sorulan her soruya cevap yetiştiren, gördüğü her şeyi anlatan, bildiği her şeyi söyleyen birini görürsen -bu hâlleriyle- onun cehâletine hükmet.”³¹

Zikredilen nasihatlerin kelime ve ifadelerinin manayı tam bir şekilde karşıladığı görülmektedir. Ancak genel anlamda musâvât sanatına uygun olan bu örneklerin bazı bölümlerinde îcâz türüne de rastlamak mümkündür.

4.2. İtnâb

İtnâb, maksadı gereğinden fazla kelimelerle ifade etmek, lafzın manadan fazla olması, fasîh kimseler dikkate alınarak bir maksada binaen sözün manayı ifâ edebileceği şekilden fazla olması, vurgu ve takviye gibi amaçlarla mananın bilinenin aksine daha fazla kelimelerle ifade edilmesi³² şeklinde birbirine yakın tanımlar yapılmıştır. Zikredilen tanımlar çerçevesinde şöyle bir tanım yapılabilir: Gereksiz ifadelerden uzak, bir fayda ve maksat gözetilerek alışılmışın aksine sözün manadan fazla olmasıdır.

İtnâbı belâgat kategorisine dâhil eden ve onu diğer itibarsız ve gereksiz sözlerden ayıran en temel faktör, yapılan açıklamaların ve kullanılan fazla lafızların, bir fayda ve maksat gözetilerek

³⁰ Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Saîd (İbn Sinân) el-Hafâcî el-Halebî, *Sirru'l-fesâha*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1402/1982), 207; Ebu'l-Me'âlî Celâluddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni eş-Şâfîi, *el-İzâh fi 'ulûmi'l-belâga el-Meânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 139; Abdulazîz 'Atfîk, *İlmu'l-me'ânî*, (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1430/2009), 202; Hebenneke, *el-Belâğatu'l-Arabiyye*, 2/7; Ali Bulut, *Belâgat Meânî Beyân Bedî'*, (İstanbul: İFAV Yay., 2015), 159.

³¹ İbn Atâullah, *Hikem*, 25.

³² Hafâcî, *Sirru'l-fesâha*, 207; Ebû Ya'kûb Sirâcuddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407/1987), 277; es-Seyyid Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga fi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*, (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1999), 201; Hebenneke, *el-Belâğatu'l-Arabiyye*, 2/60.

icra edilmesidir. Dolayısıyla itnâb sanatında kullanılan kelime fazlalığı bir sebepten kaynaklanmaktadır. Bu anlamda itnâbın birçok gayesi vardır.³³

Eserdeki itnâb sanatına dair örneklerden bazıları şunlardır:

الْحَقُّ لَيْسَ بِمَحْجُوبٍ عَنْكَ، وَإِنَّمَا الْمَحْجُوبُ أَنْتَ عَنِ النَّظَرِ إِلَيْهِ، إِذْ لَوْ حَجَبَهُ شَيْءٌ لَسَتَرَهُ مَا حَجَبَهُ، وَلَوْ كَانَ لَهُ سَائِرٌ لَكَانَ لُجُودِهِ حَاصِرٌ، وَكُلُّ حَاصِرٍ لَشَيْءٍ فَهُوَ لَهُ فَاهِرٌ، "وَهُوَ الْفَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ".

"Hak Teâlâ senden perdelenmiş değildir. Perdelenen şey, ona olan nazarındır. Çünkü onu perdeleyen bir şey olsaydı onu örterdi. Eğer kendisini örtecek bir şey olsaydı varlığını kuşatan olurdu. Bir şeyi kuşatan, ona hükmeder. Oysaki o, kullarının üstünde mutlak hâkimiyet sahibidir."³⁴

الصَّلَاةُ مَحَلُّ الْمُنَاجَاةِ وَمَعْدِنُ الْمُصَافَاةِ، تَتَسَبَّحُ فِيهَا مَيَادِينُ الْأَسْرَارِ وَتَشْرُقُ فِيهَا شَوَارِقُ الْأَنْوَارِ. عِلْمٌ وَجُودٌ الضَّعْفِ مِنْكَ فَقَلِّلْ أَعْدَادَهَا، وَعِلْمٌ إِحْتِيَاجَكَ إِلَى فَضْلِهِ فَكَثِّرْ أَمْدَادَهُ.

"Namaz, münacat yeri ve arınma kaynağıdır. Sırların alanı orada genişler ve nurların ışıkları orda parıldar. (Allah) Acz ve zafiyetini bildiği için (namazın) sayısını azalttı, faziletine olan ihtiyacını bildiği için de sevabını artırdı."³⁵

Birinci cümlede yer alan الْحَقُّ لَيْسَ بِمَحْجُوبٍ عَنْكَ ifadesi, muhataba verilmek istenen öğüt ve mesajın temel cümlesidir. Sonraki ifadeler ise söz konusu mesaj cümlesinin tam anlamıyla yerini bulması için getirilen açıklayıcı ve yardımcı cümlelerdir. Hak Teâlâ'nın perdelenmesinin yegâne sebebinin عَنِ النَّظَرِ إِلَيْهِ İNŞAĞI şeklindeki cümleyle muhatabın kendisi olduğu ifade edilmiştir. Hasır ve vurgu içeren bu itnâb cümlesi, verilmek istenen mesajdan sonra muhataba yapılan bir uyarı mahiyetindedir. Daha sonra getirilen ve her biri bir önceki cümlelerin gerekçesi olan sıralı cümlelerle asıl mesajın gerekçesi ortaya konuldu. Bu itnâb cümleleriyle muhataba yapılan uyarının da yerinde olduğu ispat edilmiştir.

İkinci cümlede ise namazın değeri ve önemi، الْمُنَاجَاةِ وَمَعْدِنُ الْمُصَافَاةِ cümlesiyle arz edilmiştir. Sonraki cümleler de bu konu çerçevesinde olup izah mahiyetinde serdedilmiştir.

4.3. İcâz

İcâz (إيجاز) kelimesi, if'âl kalıbında kullanılan bir mastar olup v-c-z (وجز) kökünden türetilmiştir. Bir söz ve kelam vasfı olarak kullanılmakla birlikte başka alanlarda da kullanılan icâz kelimesinin kök anlamları içerisinde kısa, hafif, hızlı ve az gibi anlamlar yer almaktadır.³⁶ Bir belagat terimi olarak icâz, az lafzın çok manaya açık ve net bir şekilde delalet etmesi, maksadı, imkân dâhilinde en az harflerle ve manayı ihlal etmeden ifade etmek, çok katmanlı manaların az lafızların içerisinde bulundurulması, söylenmek istenen şeyin, bilinenden daha az kelimeyle ve maksadı ifade edecek bir şekilde dile getirilmesi, maksadı kısa ve kapsamlı kelimelerle tam

³³ Bk. Hebenneke, *el-Belâğatu'l-Arabiyye*, 2/66-119; Nusrettin Bolelli, *Belâgat Beyân Meâni, Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*, (İstanbul: İFAV Yay., 2013), 367-384.

³⁴ İbn Atâullah, *Hikem*, 17.

³⁵ İbn Atâullah, *Hikem*, 33.

³⁶ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-luga ve sihâhu'l-Arabiyye*, (Kahire: Dâru'l-hadîs, 1430/2009), 1229; Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfi'î İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 13/427; Ebu't-Tahir Mecduddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed el-Firûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-muhît*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2008), 1732; Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. et-Terzi-el-Hicâzî-et-Tahâvî-el-Azbâvî, (Kuveyt: Matbatu Hükûmeti Kuveyt, 1395/1975), 15/367-369.

bir şekilde ifade etmek gibi birbirine yakın ifadelerle tanımlanmıştır.³⁷ Zikredilen tanımlar çerçevesinde îcâz kavramı için şöyle bir tanım yapılabilir: Maksadın, alışagelmışin aksine az sözle tam ve açık bir şekilde ifade edilmesidir.

İşaret ve tezyîk gibi isimlerle de³⁸ zikredilen îcâz sanatı, belagat ilminin en önemli sanatlarından. Bu ehemmiyetine binaen, *belagat îcâzdır* şeklinde sloganik bir ifade yaygınlık kazanmıştır.³⁹ Bu sanatı cazip kılan ve ona belagat vasfını kazandıran en belirgin özellik, aktarılmak istenen iletinin en az sözle tam ve açık bir şekilde ortaya konulmasıdır. Bu sanatta ön plana çıkan temel unsurlar, *az söz, tam ve açık manadır*. Rasûlullah'a (s.a.s.) gelip: *عِظْنِي وَأَوْجِزْ* "bana öğüt ver ve veciz söz söyle" diyen kimse de aslında *aklımda tutup ezberleyebileceğim az ve öz bir öğüt ver* demek istemiştir.⁴⁰ Ancak seçilen sözler, manayı karşılamakta yetersiz kalırsa *ihlal* olarak nitelenir.⁴¹

İbn Sinân el-Hafâcî (öl. 466/1073), îcâzda kullanılan sözlerin edebî bir vasfa haiz olabilmesi için çoklu manaya delaletinin açık olması gerektiğini ileri sürmektedir. İçerikleri ancak derin analiz ve tefekkürle ortaya çıkacak şekilde aşırı îcâz vasfına bürünen sözlerin kusurlu sayılacağını ifade etmektedir. Nitekim o, îcâzı, *açık* kaydına yer vermeden az sözün çok manaya delalet etmesi şeklinde tanımlayan Rummânî (öl. 384/994)⁴² ve onun gibi düşünenleri eleştirmiş ve içerisinde açık kaydının yer aldığı kendi tanımının daha uygun olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla belagat vasfına haiz olabilmesi için îcâz tanımı içerisinde *delaleti açık* kaydının yer alması gerektiği fikrini savunmuştur.⁴³

İfade türleri içerisinde îcâz türünü ön plana çıkaranlar olduğu gibi itnâb türünü de ön plana çıkaranlar olmuştur. Bu iddialar, savunucularının ifadelerine yansımakla kalmamış başkalarına da dayatılmış ve tartışma konusu yapılmıştır. Ancak herhangi bir ifade türünün mutlak anlamda diğerinden bellig olduğunu iddia etmek doğru değildir. Çünkü mukteza-i hâl, değişkenlik arz etmektedir. Nitekim İbnu'l-Esîr (öl. 637/1239), îcâzın güzel ve uygun görüldüğü durumlar olduğu gibi itnâbın da güzel ve uygun görüldüğü durumlar vardır⁴⁴ diyerek

³⁷ Hafâcî, *Sirru'l-fesâha*, 207; Ebû Abdillâh (Ebu'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn er-Râzî et-Taberistânî, *Nihâyetu'l-îcâz fi dirâyeti'l-i'câz*, thk. Nasrullah Hacımuftüoğlu, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1424/2004), 215; Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî el-Hanefî, *et-Ta'rîfât*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 44; Ahmed Mustafa el-Merâgî, *'Ulûmu'l-belâga el-Beyân ve'l-meânî ve'l-bedî'*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1993) 182; Hebenneke, *el-Belâgatu'l-Arabiyye*, 2/26-27.

³⁸ Bk. Hafâcî, *Sirru'l-fesâha*, 207; Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik (İbnu'n-Nâzım) ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *el-Misbâh fi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*, thk. Husnî Abdulcelîl Yusuf, (y.y.: Mektebetu'l-Adâb, 1409/1989), 73.

³⁹ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Kitâbu's-sinâ'ateyn el-Kitâbe ve's-şî'r*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî-Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, (y.y.: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1371/1952), 190; Hafâcî, *Sirru'l-fesâha*, 207; Hebenneke, *el-Belâgatu'l-Arabiyye*, 1/34.

⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, 38/484.

⁴¹ Hafâcî, *Sirru'l-fesâha*, 218; Merâgî, *'Ulûm'l-belâga*, 183.

⁴² Ebu'l-Hasen Alî b. İsâ b. Alî er-Rummânî el-Bağdâdî *en-Nuket fi i'câzi'l-Kur'ân (Selâsu resâ'il fi i'câzi'l-Kur'ân)*, thk. Muhammed Halefullah-Muhammed Zağlûl Sellâm, (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), 76.

⁴³ Bk. Hafâcî, *Sirru'l-fesâha*, 207-208.

⁴⁴ Ebu'l-Feth (İbnu'l-Esîr) Ziyâuddîn Nasrullâh b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Meselu's-sâir fi edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir*, thk. Ahmed el-Hûfî-Bedevî Tabane, (Kahire: Dâru Nahdeti Mısır, ts.), 2/258.

tartışmaya açıklık getirmiştir. Bununla birlikte îcâz sanatının daha çok ilgi gördüğü ve beğenildiği bir gerçektir.

Muhatabın durumu, düşük, orta ve ileri seviye şeklinde üç temel başlık altında değerlendirilir. Ancak her başlık altında da farklı derecelendirmelerin olduğu kesindir. Îcâz sanatının da düşük, orta ve ileri şeklinde farklı katmanları vardır. Nitekim bazı veciz sözler, doğrudan anlaşılırken bazıları da *remiz* ve *şifre* mesabesinde olup ancak yeterince düşünmek ve analiz etmekle anlaşılacaktır.⁴⁵

Kimileri îcâzı, îcâzu'l-hazif ve îcâzu gayri'l-hazif şeklinde ikiye ayırmıştır. Îcâzu gayri'l-hazifi de îcâzu't-takdir ve Îcâzu'l-kısar olmak üzere iki alt başlığa ayırmıştır. Lafızla mananın birbirini tam karşılmasına takdir, lafzın manadan az olmasına da kısar adını vermiştir.⁴⁶ Bu ayrıma göre îcâzu't-takdir ile musâvât kavramı teorik ve isim olarak birbirinden farklı değerlendirilse de pratik ve içerik olarak aynı şeyi ifade etmektedir. Ancak genel anlamda kabul gören îcâz tasnifi şöyledir:

4.3.1. Îcâzu'l-kısar

Çoklu manaya delaletin kelime veya kelime grubundan herhangi bir hazif ve kısaltma yapılmadan sağlanmasıdır.⁴⁷ Îcâz sanatının bu başlığı, diğer başlık/başlıklardan daha cazip ve belîğdir. Zira kelimada herhangi bir çıkarım yapmadan kapsamlı ifadeler yer vermek maharet gerektirir. Söz sahibinin kelime seçimi, maharet gerektiren bir durum olduğu gibi dinleyici için de aynı durum söz konusudur. Nitekim bazı sözler sayfalar dolusu mana içerir. Bu da nitelikli bir bilgi ve olgun bir düşünce gerektirir. Her ifade türünü en iyi şekilde kullanan Kur'ân-ı Kerîm, bu ifade türünü de aynı maharetle kullanmıştır:

فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ.

“Artık kim zerre ağırlığına bir hayır işlese onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığına bir kötülük işlese onun cezasını görecektir.”⁴⁸

Bu ayet-i kerimede her kelime yerinde kullanılarak ahiret hesabı özetlenmiştir. Cezim ve şart edatı olan مَنْ kelimesi kullanılarak erkek-kadın, zengin-fakir, amir-memur; bütün mükellefler kastedilmiştir. يَعْمَلْ muzâri şart fiiliyle iradeyle yapılan zahirî-bâtınî tüm amellere dikkat çekilmiştir. مِثْقَالَ ذَرَّةٍ ifadesiyle küçük-büyük her türlü amel bu çerçeveye dahil edilmiştir. خَيْرًا ve شَرًّا kelimeleri, kapsamlı ifadeler olmakla birlikte nekre bir şekilde kullanılarak bu kapsam daha da pekiştirilmiştir. Bir anlamda zerrenin tekidi yapılarak hayır ve şer adına her şeyin hesabının görüleceği ifade edilmiştir.⁴⁹

Rasûlullah da (s.a.s.) *cevâmiu'l-kelim* vasfına haiz olması itibarıyla birçok veciz hadis-i şerife rastlamak mümkündür.

إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، وَإِنَّمَا لِلكُلِّ أَمْرِي مَا نَوَى

“Ameller, yalnızca niyete göredir. Herkes sadece niyetinin karşılığını alır...”⁵⁰

⁴⁵ Hebenneke, *el-Belâğatu'l-Arabiyye*, 1/34.

⁴⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir*, 2/264.

⁴⁷ Merâğî, *'Ulûmu'l-belâğa*, 188; Hebenneke, *el-Belâğatu'l-Arabiyye*, 2/29.

⁴⁸ Zilzâl, 99/7-8.

⁴⁹ Bk. Hebenneke, *el-Belâğatu'l-Arabiyye*, 2/33-34.

⁵⁰ Buhârî, *Bedu'l-vahy*, 1.

İmam Şafii (öl. 204/820) ve diğer birçok âlim, söz konusu hadisin İslam'ın üçte birini teşkil ettiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda İmam Şafii, İslam hukukunun yetmiş konusunu bu hadisle ilişkilendirmiştir.⁵¹ Bu da hadis-i şerifin îcâz boyutunu göstermektedir. Nitekim hadis-i şerifte çok veciz bir ifade kullanılarak mükellefin amelinin geçerlilik kıstası belirlenmiştir. Bu bağlamda ibadet niyetiyle yapılan namaz, oruç, zekât ve hac gibi her türlü amel ancak niyete göre değer kazanır. Zira ibadetle âdeti ayıran en temel faktör niyettir.

4.3.2. İcâzu'l-hazif

Çoklu manaya delaleti -karineyle beraber- cümleden kelime veya kelime grubundan bazılarının hafzedilmesiyle sağlanan îcâzdır.⁵² Bu tür hazfe meânî ilminde *ihtizâl* da denir. İcâzda hafzedilen kelimelerin birtakım karinelerle anlaşılması gerekir. Bilinen veya tahmin edilebilen basit hususları hafzederek ibareyi uzatmamak, dikkati asıl ve önemli olan noktaya çekmek, karineye dayanarak zikredilmeyen şeyleri muhatabın düşünce ve hayal gücüne bırakarak anlam zenginliği kazandırmak gibi gerekçelerle hazfe başvurulur.⁵³

Şartlar elverdiği hâlde gerektiği kadar kelime veya kelime grubunu hafzetmeyip zikretmek, sıradan insanların kalemindedir. Üst düzey ve belîğ kimseler, manayı ihlal edecek derecede hazif işlemine başvurmadıkları gibi gereksiz kelime kullanmamaya da dikkat etmişlerdir. Bazen çok kelime kullanmak maksadı daha çok açıklamak yerine, daha da girift bir hâle sokabilir. Bu bağlamda İbnu'l-Esîr, îcâzu'l-hazfı sihre benzeterek şöyle izah etmektedir: “*el-İcâzu bi'l-hazf, ilginçtir, sihre benzer. Zira (kelimeleri) zikretmemek, zikretmekten daha fasihtir; maksadı ifade etmeyip susmak, maksadı daha da ifade eder, konuşmayarak aslında daha çok konuştuğunu, açıklamayarak aslında daha çok açıkladığını görürsün...*”⁵⁴

Bir metinde bazen kelimeler, bazen de cümleler hafzedilebilir. Hafzedilenler arasında muzâf-muzâf ileyh, mubtedâ-haber, mevsuf-sıfat, ma'tûf 'aleyh-matûf ('âtuf edatıyla birlikte), fiil-fâil-mef'ûl bih, mubdelu minh, hâl, munâdâ, 'âid, mevsûl, harf, şart cevabı⁵⁵ gibi birçok öge bulunmaktadır. İhtiyaca binaen karine bulunan yerlerde hazif olabilir. Ancak karine bulunmadan yapılan hazif *lagv* olarak nitelenir.⁵⁶ Hafzedilenin yeri, bazen doldurulurken bezen de -karinenin bulunmasıyla- doldurulmaz. Karineler arasında akıl, örf, din, sözün kendisi, sözün kullanıldığı makam ve ortam zikredilebilir. Tek bir karine bulunabileceği gibi birden çok karine de bulunabilir.⁵⁷

Konuyla ilgili Kur'ân-ı Kerîm'den şöyle bir ayet zikredilebilir:

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعاً ...

⁵¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, (y.y.: el-Matbaatu'l-Misriyye bi'l-Ezher, 1349/1930), 13/53.

⁵² İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir*, 2/264; Hebenneke, *el-Belâğatu'l-Arabiyye*, 2/39.

⁵³ M. A. Yekta Saraç, “İcâz” *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2000), 21/392.

⁵⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir*, 2/268.

⁵⁵ İsa Ali el-'Âkûb, *el-Mufasssal fî 'ulûmi'l-belâğati'l-Arabiyye el-Meânî el-Beyân el-Bedî*, (y.y.: Câmiatu Haleb, 1421/2000), 324-326; Hebenneke, *el-Belâğatu'l-Arabiyye*, 2/57-58.

⁵⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir*, 2/268.

⁵⁷ Âkûb, *el-Mufasssal*, 327; Ahmed Matlûb, *Mu'cemu'l-mustalahâti'l-belâgiyye ve tetevvuruhâ*, (Beyrut: Mektebetu Lubnan Nâşirûn, 2007), 206.

“Her kim şan ve şeref istiyorsa bilsin ki, şan ve şeref bütününüyle Allah’a aittir...”⁵⁸

Cezim ve şart edatı olan مَنْ nin cevabı hafzedilerek onun yerine فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا cümlesi getirilmiştir. Asıl mesajı yer verilerek cevap cümlesi de imayla izah edilmiştir. Hafzedilen cevap cümlesi için şöyle bir takdire yer verilebilir: Kim şeref istiyorsa اللَّهُ فَالْإِطْلَاقُ عَلَيْهَا عِنْدَ اللَّهِ “Onu, Allah katında arasın.” Zira bir şeyin peşine düşmek, sahibini bulmakla elde edilir. Ayetin devamı, Allah’ın yanındaki izzetin ancak iman ve salih amel ile elde edileceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda şeref isteyen onu, iman ve salih amel ile yüce Allah’ın yanında arasın. Zira her türlü izzet yalnızca yüce Allah’ın katındadır.⁵⁹

Hadis-i şeriflerden ise şu örnek verilebilir:

وَأِنْ سَأَلْتَنِي لِأَعْطِيَنَّكَ، وَلَكِنْ اسْتَعَاذَنِي لِأُعِيدَنَّكَ.

“(Kulum) benden isterse muhakkak ona (istediğini) veririm. Bana sığınmırsa muhakkak onu korur ve kollarım...”⁶⁰

Kulun nafîle ibadetlerle yüce Allah’a yaklaşıcağını ifade eden söz konusu kutsî hadiste zikredilen سَأَلَ fiilinin mef’ûlü hafzedilmiştir. Burada mef’ûlün hafzedilmesi, zikredilmesinden daha belîğdir. Zira mef’ûl hafzedilerek muhatabın dikkati çekilmekte ve nafîle ibadetlere olan rağbet artırılmaktadır. Çünkü “istediği şey verilir” sözü, “şu isteği verilir” sözünden daha çok dikkat çekici ve teşvik edicidir. Mef’ûl zikredilseydi istenen şey sınırlı kalacaktı. Ancak kişi, hadisin ilgili bölümünü okurken zihin dünyasında kendine göre özel istekler hayal eder. Dolayısıyla burada sükût, nutuktan daha çok şey ifade etmektedir. Ayrıca söz konusu nazîf, yüce Allah’ın cömertlik, azamet ve kudretini de gösterir. Zira kulunun tüm hayal ve isteklerini bahşeden bir rabbin kerem ve ihsanı eşsiz ve engindir. Hadisin devamında أُعْطِيَ fiilinin de aynı şekilde mef’ûlü hafzedilmiştir. Bu hafzin sebebi de bir önceki nazîften anlaşılabilir. Aynı durum, hadisin devamındaki اسْتَعَاذَ ve أُعِيدَنَّ fiilleri için de geçerlidir.

4.4. el-Hikemu’l-Atâiyye’de İcâz Sanatına Dair Örnekler

Eserde icâzın her iki türüne dair örnekler yer almaktadır. Bu başlık altında zikredilecek olan örnekler, icâzu’l-kısar ve icâzu’l-hazif şeklinde alt başlıklara kategorize edilerek incelenecektir.

4.4.1. İcâzu’l-kısar

İcâzu’l-kısara dair bazı örnekler şunlardır:

سَوَابِقُ الْهِمَمِ لَا تَخْرِقُ أَسْوَارَ الْأَقْدَارِ.

“Ali himmetler, kaderlerin surlarını delemeyiz.”⁶¹

İnsan, zaman zaman muradına erişme noktasında büyük bir himmet, azim ve kararlılık gösterebilmektedir. Kişinin himmet ve azmi ne kadar üst seviyede olursa olsun kendisi hakkında verilen ilahi kaderin surlarını delemeyiz ve aşamaz. İbn Atâullah, bu hikmette teslimiyet fikrini ön plana çıkararak müridi bu gerçek karşısında uyarmaktadır. Zira bazen kul, muradına erişme yolunda bir azim ve kararlılık göstermeden istediği şey, yüce Allah tarafından

⁵⁸ Fâtır, 35/10.

⁵⁹ Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârîzî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fi vucûhi’t-te’vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Mu’avviz, (Riyad: Mektebetu’l-‘Ubeykân, 1418/1998), 4/144.

⁶⁰ Buhârî, Rikâk, 38.

⁶¹ İbn Atâullah, *Hikem*, 10.

(kaderi gereği) kolay ve hızlıca meydana gelir. Bazen de çok istemesine rağmen istediği gerçekleşmez. Müellif, zikredilen hikmette dile getirmek istediği bu engin manaları, îcâzu'l-kısar sanatını kullanarak aktarmıştır. Ancak burada kısar sanatını meydana getiren etkenlerin başında *الأقْدَارِ* ifadesindeki istiare-i tasrîhiyye sanattır. Zira kaderin dokunulmaz ve değişmez yazgısı surlara benzetilmiştir.

الأنوار مطايا القلوب والأسرار.

“Nurlar, kalplerin ve sırların araçlarıdır.”⁶²

Nur, insanın kalbine doğan ilahi bir tecellidir.⁶³ İlahi nurlar, çoğunlukla müridin seyr-i sülûkte takip ettiği zikir ve riyazet sonucu ortaya çıkar.⁶⁴ Müellif, ilahi nurları, binek ve araçlara benzetmiştir. Araç, insanı varmak istediği yere ulaştırdığı gibi ilahi nurlar da insanın kalbini ve sırrını⁶⁵ mâsivâdan alıp yüce Allah’a ulaştırır. Müellif, özellikle *الأنوار مطايا* ifadesinde kullanmış olduğu teşbîh-i belîğ sanatı ve *مطايا القلوب* ifadesindeki istiare-i tasrîhiyye sanattıyla kısar sanatını elde etmiştir. Zira kalplerin saik ve dürtülerini araca benzetmiştir.

وَرُودُ الأَمْدَادِ بِحَسَبِ الإِسْتِعْدَادِ.

“Medetler, istidada göredir.”⁶⁶

İlahi lütuf ve yardımların gelişi, kişinin yüce Allah’a karşı yerine getireceği sorumluluklarına bağlıdır. İbn Atâullah, kalpteki sürur, itminan ve mârifetullahın seyr-i sülûk ve virtlere gösterilen özen oranında vuku bulacağını ifade ederek müridi bu noktada uyarmaktadır. Dolayısıyla kişi, kuruntularıyla medet beklemek yerine medetlerin kapısını açacak olan sorumluluklarına yönelmelidir. Bu hikmette de kısar sanatı kullanılmıştır.

4.4.2. Îcâzu'l-hazif

Îcâzu'l-hazfe dair bazı örnekler şunlardır:

مَنْ أَشْرَقَتْ بِدَائِيَّتُهُ، أَشْرَقَتْ نَهَائِيَّتُهُ.

“Evveli parlak olanın ahiri de parlak olur.”⁶⁷

Bu düstur, genel anlamda hayatın her noktasında geçerlidir. Nitekim bir süreç nasıl başlarsa o şekilde devam eder ve son bulur. Söz gelimi eğitim temelleri iyi atılan bir kimsenin gelişimi aynı şekilde devam eder. İnsanın ahlak ve karakter inşa süreci de böyledir. Küçük yaşlardan itibaren doğru bir metotla terbiye ve eğitim alan bir insan, ölünceye kadar aynı temeller üzerine hayatını idame eder. *İnsan, yedisinde ne ise yetmişinde de odur* atasözü, bu gerçeğe işaret etmektedir. Ancak bu gerçeğin bazı istisnaları olabilir. Zira kötü başlayan bir süreç iyi bir sonla veya iyi başlayan kötü bitebilir.

Söz konusu hikmete şart edatı olan *مَنْ* ifadesiyle başlanarak toplumun bütün fertleri kastedilmiştir. Devamındaki *أَشْرَقَتْ بِدَائِيَّتُهُ* ve *أَشْرَقَتْ نَهَائِيَّتُهُ* şeklindeki şart ve cevap cümlelerinde

⁶² İbn Atâullah, *Hikem*, 22.

⁶³ Bûtî, *el-Hikemu'l-Atâiyye Şerh ve Tahlil*, 2/264.

⁶⁴ Şernûbî, *Şerhu'l-Hikem*, 59.

⁶⁵ Sır, kalbin deruni noktasıdır. Bk. Şernûbî, *Şerhu'l-Hikem*, 59.

⁶⁶ İbn Atâullah, *Hikem*, 32.

⁶⁷ İbn Atâullah, *Hikem*, 15.

îcâzul hazif sanatı kullanılmıştır. Bu bağlamda her iki cümlede meydana gelen boşlukları مَنْ أَشْرَفَتْ بِدَايَةِ حَيَاتِهِ بِالْإِيمَانِ وَالْعَمَلِ veya maksadı daha da açarak مَنْ أَشْرَفَتْ بِدَايَةِ حَيَاتِهِ، أَشْرَفَتْ نَهَائِهَا بِالْوُصُولِ إِلَى اللَّهِ وَالْجَنَّةِ şeklinde imanî, amelî ve ahlakî birçok anlamla doldurmak mümkündür. Okuyucunun değerlendirmesine bırakılan bu boşluklar, çeşitli ifadelerle açığa kavuşturulabilir. Nitekim Zerrûk, مَنْ أَشْرَفَتْ بِدَايَتُهُ بِالرُّجُوعِ إِلَى اللَّهِ أَشْرَفَتْ نَهَائَتُهُ بِالْوُصُولِ إِلَى اللَّهِ، "Hayatı, Allah'a yönelmekle başlayanın sonu, Allah'a ulaşmakla biter." şeklinde başlayan birçok boşluk doldurma cümleleri zikretmektedir.⁶⁸ Zerrûk'un zikredilen ifadeleri dikkate alınacak olursa hem şart cümlesinde hem de cevap cümlesinde car ve mecrûr şeklinde takdir edilen hazifler yanında birden çok kelimenin hazfi söz konusudur. Ancak burada îcâz sanatını meydana getiren en önemli etkenlerden biri de مَنْ أَشْرَفَتْ بِدَايَتُهُ ifadesindeki istiâre-i mekniyye sanatıdır. Zira müellif, بِدَايَتُهُ kelimesini güneşe benzetmiştir.

رُبَّمَا أَعْطَاكَ فَمَنْعَكَ، وَرُبَّمَا مَنَعَكَ فَأَعْطَاكَ.

"(Allah) bazen vererek mahrum bırakır, bazen de mahrum bırakarak verir."⁶⁹

İnsan, tabiatı gereği çoğu zaman gelişen olaylara basit ve yüzeysel bir şekilde yaklaşmaktadır. Bu yaklaşım, bazı noktalarda normal karşılanabilir. Zira insanın akıl ve zihin dünyasını aşan birçok durum vardır. Ancak yüce Allah'ın tasarruflarına hikmet nazarıyla bakmak gerekir. Zaman zaman kifayetsizliğini göz ardı eden insan bu noktada haddini aşabilmekte ve her anlamda kemal sahibi olan yüce Allah'ı ve onun iradesini sorgular bir hâle gelebilmektedir. Özellikle kendisini ilgilendiren meselelerde bu durum sıkça yaşanmaktadır. Nitekim yüce Allah, bazen insana bir takım dünyevi nimetler ihsan eder, ancak verilen bu nimetler, onu şımarıklığa ve dalalete götürür. Bu durumda aslında varlık içinde bir yokluk söz konusudur. Bazen de birtakım nimetler vermez ama bu mahrumiyet, onu iman ve hidayet nimetine götürebilir. Bu durumda da yokluk içinde bir varlık söz konusudur. İbn Atâullah, söz konusu hikmetle müridi daima yüce Allah'a teslim olmaya ve yalnız ona tevekkül etmeye çağırır. Zira yüce Allah, her tasarrufunda hikmet sahibidir. Ondaki gelen olaylara hikmet nazarıyla bakmak, ona göre yaşamak ve varlık-yokluk imtihanında daima şu bilinçle hareket etmek gerekir:

كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ

"Savaş, hoşunuza gitmediği hâlde, size farz kıldı. Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki, bir şey sizin için kötü iken, siz onu seversiniz. Allah bilir, siz bilmezsiniz."⁷⁰

Secî' ve tibâk gibi bedî' sanatlarla süslü bu veciz ifadeyle müritlere geniş bir ufuk kazandırılmıştır. Îcâzu'l-hazif sanatı kullanılarak أَعْطَى ve مَنَعَ fiillerinin mef'ûlleri başta olmak üzere birçok ögesi hazfedilmiştir. İbn Acîbe hazfedilen bu öğeleri birçok ifadeyle doldurmaktadır. Bunlardan bir tanesi de şöyledir: رُبَّمَا أَعْطَاكَ عِزَّ الدُّنْيَا وَمَنْعَكَ عِزَّ الآخِرَةِ وَرُبَّمَا مَنَعَكَ مِنْ عِزِّ الدُّنْيَا وَأَعْطَاكَ عِزَّ الآخِرَةِ ⁷¹ "Bazen sana dünyanın nimetini bahşeder ancak ahiretin nimetinden mahrum bırakır. Bazen de seni dünyanın nimetinden mahrum bırakır ama ahiretin nimetini bahşeder." Ancak

⁶⁸ Bk. Zerrûk, Şerhu Hikem, 58.

⁶⁹ İbn Atâullah, Hikem, 27.

⁷⁰ el-Bakara 2/216.

⁷¹ Bk. İbn Acîbe, İkâz, 213.

mef'ûllerin hazfi zikrinden daha belîğ ve daha evladır. Zira lafızda daralmaya, manada ise genişliğe gidilmiştir. Ancak mef'ûller zikredilseydi manada daralma olacaktı. Bu düşünceyle mef'ûller zikredilmeyerek müridin, istediği şekilde o boşlukları doldurması istenmiştir. Dolayısıyla lafızlardaki boşluk, anlam dünyasını doldurmaktadır. Diğer bir ifadeyle *sukut*, *beyanın* yerine geçmektedir.

الْعِلْمُ إِنْ قَارَنَتْهُ الْحَشِيئَةُ فَلَكَ، وَإِلَّا فَعَلَيْكَ.

“İlim, huşû ile birleşirse lehinedir yoksa aleyhinedir.”⁷²

İlim, doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü birbirinde ayıran bir değerdir. Bilgi ve hakikat aracı olan ilim, kişiyi gereği gibi davranmaya sevk etmelidir. Bu bağlamda kâinatın yegâne yaratıcısı ve sahibi olan yüce Allah'a götüren her türlü ilim de ona karşı huşû' sevgi, saygı ve takvalı olmayı gerektirir. Yüce Allah, ... إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ...⁷³ diyerek ilmin, sahibine kattığı değerden bahsetmektedir. Ayeti kerimenin ifadesinden hareketle ilim, insanın, hayatına, yüce Allah'a ve çevresine karşı duyarlı olmasına katkı sağlamaktadır. Ancak insan, bazen ilmin kattığı değerlerden uzak; sadece bilgi yüklenmiş bir varlık olmaktan öteye geçmez. Fakat asıl ilim, ayeti kerimenin hasır ifadesiyle (...إِنَّمَا) iştret ettiği gibi sahibine değer katan ilimdir.

Söz konusu hikmette ilmin, sahibine bir sorumluluk yüklediği ifade edilmiştir. İlmin, kişiyi huşû' ve takva kazandırması hâlinde lehine olup dünya ve ahirette kendisine fayda vereceğini, aksi hâlde aleyhine olup kendisine her iki dünyada da zarar vereceği dile getirilmiştir. İlmin, kişinin leh ve aleyhinde olabileceği وَإِلَّا فَعَلَيْكَ şeklinde îcâzu'l-hazif sanatı kullanılarak dile getirilmiştir. Böylece cümlenin bazı öğeleri hafzedilerek çoklu manaya delaleti sağlanmıştır. Îcâzu'l-hazif sanatıyla birlikte ortaya çıkan lafız boşluğunu وَعَقَابُهُ وَإِلَّا فَعَلَيْكَ إِنَّمَا وَعَقَابُهُ فَلَكَ أَجْرُهُ وَثَوَابُهُ وَإِلَّا فَعَلَيْكَ إِنَّمَا وَعَقَابُهُ şeklinde veya وَإِلَّا فَعَلَيْكَ وَإِلَّا فَعَلَيْكَ وَفَائِدَتُهُ وَإِلَّا فَعَلَيْكَ وَفَائِدَتُهُ şeklinde veya وَإِلَّا فَعَلَيْكَ وَفَائِدَتُهُ وَإِلَّا فَعَلَيْكَ وَفَائِدَتُهُ şeklinde mübtedâ ve 'atîf-ma'tûf içerikli ifadelerle doldurmak mümkündür.⁷⁴ Ayrıca وَإِلَّا kelimesinin yerine de لَمْ تُقَارِنَهُ الْحَشِيئَةُ وَإِنْ لَمْ تُقَارِنَهُ الْحَشِيئَةُ "eğer huşû eşlik etmezse..." şeklinde şart cümlesi zikredilerek bir açılıma gidilebilir.

Ciltlerle şerh ve yorumlara açık olan *Hikem* eserinin verilen örnekler çerçevesinde bir tür îcâz yapıtı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak eserde, baştan sona îcâz sanatının kullanıldığı söylenemez. Özellikle itikadî konularda itnâb türüne yer verildiği görülmektedir. Musâvât sanatının da zaman zaman kullanıldığı görülmektedir. Bazen bir hikmette iç içe birden çok ifade türüne de rastlanmaktadır. Bununla birlikte شَيْءٌ، غَيْرٌ، لَا (لِنَفْسِي الْجِنْسِ) مَا مِنْ...، مَنْ، أَيْ، كُلٌّ، gibi veciz ve kapsamlı kelime ve ifadelerle sık sık rastlamak mümkündür. Zaman zaman da isimlerin nekre bir şekilde kullanılarak îcâza gittiği görülmektedir. Bu gibi tercih ve yöntemler geniş ve derin manaların ortaya çıkmasına katkısı sunmaktadır. Bu metotla veciz sözlerin anlam boşluğunu muhatap istediği şekilde doldurabilmektedir. Özellikle ifade türleri diğer belagat sanatlarıyla süslediği için anlam dünyası daha da genişlemektedir.

⁷² İbn Atâullah, *Hikem*, 53.

⁷³ Fâtr 35/28.

⁷⁴ Bk. Zerrûk, *Şerhu Hikem*, 260.

Sonuç

Tasavvuf karşıtıkten tasavvufla zirve yapan İbn Atâullah el-İskenderi'nin bu alandaki en kıymetli ve en meşhur eseri, *el-Hikemu'l-Atâiyye'* dir. Telif edildiği günden itibaren başta Şâzeliyye müntesipleri olmak üzere farklı çevreler tarafından ilgiyle karşılanan eser, gönüllerde taht kurmayı başarmıştır.

Eserini beyân, meânî ve bedî' sanatlarıyla etkin bir hale getiren müellif, uygun bir üslup ve zengin bir ifade tarzı benimseyerek muhatabı ikna etme yolunda başarılı bir yol izlemiştir. Müridin manevi ve psikolojik dünyasını iyi bir şekilde analiz ederek doğru teşhisler koyarken ona, terbiye ve tedaviye yarayacak veciz ve sihirli hikmetler sunmuştur. Sevdiklerine, vasiyet mahiyetinde kısa kısa tavsiyeler sunarak daima başvuracakları bir hayat rehberi geride bırakmıştır.

Edebî bir hüviyete bürünen eserin en dikkat çekici özelliği veciz olmasıdır. Müellif, diğer belagî sanatları etkili ve yerinde kullandığı gibi îcâz sanatından da aynı şekilde yararlanmışır. Daha çok îcâz sanatını tercih ederken musâvât ve itnâb sanatlarına da yer vermiştir. Verilen örnekler ışığında eserin, îcâzın hem kısar hem de hazif türünü kullandığı görülmektedir. Ancak ifadeleri kısaltırken ihlale kaçarak manayı sınırlandırmamış ve daraltmamıştır. Aksine okuyucunun zihninde engin ve derin manaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Diğer bir ifadeyle sükûtü, nutkundan daha çok şey ifade etmiştir. Nitekim seçtiği kelime ve sözdizimiyle hayal kurduracak ve ufuk açacak yollar sunmuştur. Aktarmak istediği ileti ve mesajları, yapmaktan uzak, zorlamadan; içinden geldiği gibi doğal ve akıcı bir şekilde kâğıda dökmüş ve manayı lafza kurban etmemiştir.

Kaynakça

'Âkûb, İsâ Ali. *el-Mufasssal fî ulûmi'l-belâgati'l-Arabiyye el-Meânî el-Beyân el-Bedî'*. y.y.: Câmiatu Haleb, 1421/2000.

Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *ed-Dureru'l-kâmine fî a'yânî'l-mietî's-sâmine*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1414/1993.

Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *Kitâbu's-sinâ' ateyn el-Kitâbe ve's-şî' r*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî-Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. y.y.: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1371/1952.

'Atîk, Abdulazîz. *'İlmu'l-meânî*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1430/2009.

Bağdâdî, İsmâîl Paşa. *Hediyetu'l-'ârifîn Esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1951.

Bolelli, Nusrettin. *Belâgat Beyân Meânî, Bedî' İlimleri Arap Edebiyâtı*, İstanbul: İFAV, Yay., 2013.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi' u's-sahîh (Sahîhu'l-buhârî)*. Beyrut-Dımaşk: Dâru İbn kesîr, 1423/2002.

Bulut, Ali. *Belâgat Meânî Beyân Bedî'*. İstanbul: İFAV, Yay., 2015.

Bûtî, Muhammed Said Ramazan. *el-Hikemu'l-Atâiyye Şerh ve Tahlîl*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1424/2003.

Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcu'l-luga ve sihâhu'l-Arabiyye*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1430/2009.

Curcânî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî. *et-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.

Çelebî, Kâtib. *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

Dâru'l-Manzûme. Erişim: 21 Şubat 2022. <https://search.mandumah.com/Record/1138702>

Diyanet İşleri Başkanlığı. Erişim: 22 Şubat 2022. <https://kuran.diyanet.gov.tr>

Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tahir Mecduddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *el-Kamûsu'l-muhît*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2008.

Habenneke, Abdurrahman Hasen el-Meydânî. *el-belâğatu'l-Arabiyye Ususuhâ ve 'ulûmuhâ ve funûnuhâ*. Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-ed-Dâru's-Şâmîle, 1416/1996.

Hafâcî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Saîd (İbn Sinân) el-Hâlebî. *Sirru'l-fesâha*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1402/1982.

Hafâcî, Muhammed Abdulmun'im. *el-Edeb fi't-turâsi's-sûfi*. Kahire: Mektebetu Garîb, ts.

Hamzavî, Muhammed Ebu'l-'Alâ Ebu'l-'Alâ. "es-Sûveru'l-beyâniyye fî'l-Hikemi'l-Atâiyye". *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdab*, Cami'atu Tantana, Kulliyetu'l-Âdâb, 1/27, (Ocak 2014), 51-109.

Hâşimî, es-Seyyid Ahmed. *Cevâhiru'l-belâga fi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1999.

İbn Acîbe, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî eş-Şâzelî. *Îkâzu'l-himem fi serhi'l-Hikem*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1404/1983.

İbn Atâullah, el-İskenderî. *el-Hikemu'l-Atâiyye ve'l-munâcâtu'l-ilâhiyye*. thk. Hasan es-Semâhî Suveydân. Dımaşk: Mektebetu İbni'l-Kayyim, 1418/1997.

İbn Atâullah, el-İskenderî. *Letâifu'l-minen fi menâkibi's-şeyh Ebi'l-Abbâs el-Mursî ve şeyhihi's-Şâzelî Ebi'l-Hasen*. y.y.: Mektebetu'l-Kahire. 1420/2004.

İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Feth Ziyâuddîn Nasrullâh b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Meselu's-sâir fi edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir*. thk. Ahmed el-Hûfî-Bedevî Tabane. Kahire: Dâru Nahdeti Mısır, ts.

İbn Ferhûn, Ebu'l-Vefâ (Ebû İshâk) Burhânuddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî. *ed-Dîbâcu'l-muzheb fi ma'rifeti ulemâi'l-mezheb*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr. Kahire: Dâru't-Turâs, ts.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. *Musned el-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-Arnaût-Âdil Mursîd-Cemâl Abdullatîf-Saîd el-Leâm. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1421/2001.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî Ruveyfî'î. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İbnu'n-Nâzım, Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-Misbâh fi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. thk. Husnî Abdulcelîl Yusuf. y.y.: Mektebetu'l-Adâb, 1409/1989.

Kara, Mustafa. "İbn Atâullah el-İskenderî", *DİA*. İstanbul: TDV Yay., 1999.

Kara, Mustafa. "el-Hikemü'l-Atâiyye", *DİA*. İstanbul: TDV Yay., 1998.

Kazvîni, Ebu'l-Me'âlî Celâluddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed eş-Şâfiî. *el-İzâh fi 'ulûm'l-belâga el-Meânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-muellifin*. Beyrut: Muessesetu'r-risâle, 1414/1993.

Kûhin, Ebu Ali el-Hasen b. Muhammed b. Kasım el-Fâsî el-Megribî. *Tabakâtu's-Şâzelîyeti'l-kubrâ el-musemmâ Câmî'u'l-kerâmâti'l-kubrâ fi tabakâti's-sâdeti's-Şâzelîyye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005.

Matlûb, Ahmed. *Mu'cemu'l-mustalahâtî'l-belâgiyye ve tetevvuruhâ*. Beyrut: Mektebetu Lubnan Nâşirûn, 2007.

Merâgî, Ahmed Mustafa. *'Ulûm'l-belâga el-Beyân ve'l-meânî ve'l-bedî'*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1993.

Mubârek, Zekî. *et-Tasavvufu'l-İslâmî fi'l-edeb ve'l-ahlâk*. Mısır, Kahire: Muessesetu Hindâvî li't-Ta'lîm ve'sekâfe, 2012.

Munâvî, Zeynuddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Haddâdî. *el-Kevâkibu'd-durriyye fi terâcimi's-sâdeti's-sûfiyye*. thk. Abdulhamîd Sâlih Himdân. y.y.: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*. y.y.: el-Matbaatu'l-Misriyye bi'l-Ezher, 1349/1930.

Nifferî, Muhammed b. Abdilcebbâr b. el-Hasen. *el-Mevâkıf*. Kahire: Mektebetu'l-Mutenebbî, ts.

Râzî, Ebû Abdillâh (Ebu'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn et-Taberistânî. *Nihâyetu'l-icâz fi dirâyeti'l-i' câz*. thk. Nasrullah Hacımüftüoğlu. Beyrut: Dâru Sâdır, 1424/2004.

Rummânî, Ebu'l-Hasen Alî b. İsâ b. Alî el-Bağdâdî. *en-Nuket fi i' câzi'l-Kur' ân (Selâsu resâ' il fi i' câzi'l-Kur' ân)*. thk. Muhammed Hâlefullah-Muhammed Zağlûl Sellâm. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.

Rundî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Abdillâh en-Nefzî. *(Gaysu'l-mevâhibi'l-aliyye) Şerhu'l-Hikemi'l-Atâiyye. "Dirâse"*. Kahire: Merkezu'l-Ehrâm li't-Tercemeti ve'n-Neşr, 1408/1988.

Saraç, M. A. Yekta. *"İcâz". DİA*. İstanbul: TDV Yay., 2000.

Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcuddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî. *Miftâhu'l-' ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407/1987.

Subkî, Ebû Nasr Tâcuddîn Abdulvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kubrâ*. thk. Mahmud Muhammed et-Tenâhî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l- Arabiyye, ts.

Şernûbî, Ebû Muhammed Abdulmecîd b. İbrâhîm el-Ezherî. *Şerhu'l-Hikemi'l-Atâiyye*. Dimaşk, Beyrut: Dâru İbn kesîr, 1410/1989.

Şimşek, Sultan. *"Arap Edebiyatında Hikmet Türüne Bir Örnek Olarak Hikem-İ 'Atâiyye ve Edebî Özellikleri"*, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 31, (Eylül 2017), 275-295.

Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Suleymân el-Yemenî. *Mir'âtu'l-cenân ve 'ibretu'l-yakzân fi ma'rifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zemân*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1997.

Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Huseynî. *Tâcu'l-' arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. et-Terzi-el-Hicâzî-et-Tahâvî-el-Azbâvî. Kuveyt: Matbatu Hukûmeti Kuveyt, 1395/1975.

Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf ' an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve ' uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te' vil*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Mu'avviz. Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1418/1998.

Zerrûk, Ahmed. *Şerhu Hikemi İbn Atâillâh*. thk. Abdulhâlim Mahmûd. Kahire: Dâru's-Şa'b, 1405/1985.

Zirikî, Ebu Gays Muhammed Hayruddîn b. Mahmud b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dimaşkî. *el-A'lâm Kâmûsu terâcimi li eşheri'r-ricâli ve'n-nisâi mine'l-Arabi ve'l-musta'ribîne ve'l-musteşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.